

начала XX вв.: Путеводитель по экспозиции / Гос. музей этнографии нар. СССР. Сост. О.В.Карпова. – Л.: Ленинприздат, 1988. – 44с. 27. Харьковская губернская земская управа. Доклады Харьковской губернской земской управы губернскому собранию очередной сессии 1912 года по кустарной промышленности. – Х.: Тип. губ. правления, 1912. – 98 с. 28. Харьковская губернская земская управа. Отчеты Харьковской губернской земской управы о развитии кустарных промыслов в губернии. – Х.: Тип. губ. правления, 1914. – 103 с. 29. Харьковский листок. Известия по торговле, промышленности, технике, искусству и ремеслам. – 6 января, 9 марта, 20 июля, 1901. 30. Хромов П.А. Экономическая история СССР. Период промышленного и монополистического капитализма в России / П.А. Хромов. – М.: Высшая шк., 1982. – 240 с. 31. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 22 ноября 1901. 32. Южный край. – 27 августа 1913.

Николай Трубчанинов

РАЗВИТИЕ МАТЕРИАЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ БАЗЫ ПОМЕЩИЦКОГО И КРЕСТЬЯНСКОГО ХОЗЯЙСТВА ХАРЬКОВСКОЙ ГУБЕРНИИ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX ВЕКА)

В статье исследуется развитие земледельческого инвентаря, как важной составляющей материально-технической базы помещичьих и крестьянских хозяйств Харьковской губернии во второй половине XIX – начале XX века. Основное внимание уделяется процессам приобретения, изготовления, усовершенствования и использования сельскохозяйственного инвентаря украинскими земледельцами.

Ключевые слова: материально-техническая база, земледельческий инвентарь, сельское хозяйство, аграрное развитие, рыночная трансформация украинского общества.

Mykola Trubchaninov

DEVELOPMENT LOGISTICS LANDLORDS AND FARMS KHARKIV PROVINCE UNDER MARKET TRANSFORMATION UKRAINIAN SOCIETY (SECOND HALF OF XIX – XX CENTURY)

Annotation: In this article the development of the agricultural implements as the significant part of the material and technical basis of the manor and peasant households of the Kharkov province in the second part of the 19th and the beginning of the 20th century is investigated. The primary attention is paid to the processes of gaining, producing, improvement and using of the agricultural implements by Ukrainian landowners.

Key words: material-technical basis, agricultural implements, agriculture (farming), agrarian development, market transformation of Ukrainian society.

УДК 94:334.713(477)“18/19”

Микола Маслов

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ КУСТАРІВ У СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТА ПРОМИСЛОВИХ ВИСТАВКАХ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті досліджується участь українських кустарів у народногосподарських виставках, що відбувалися в Російській імперії та європейських державах упродовж XIX – початку XX ст. Основна увага приділяється з'ясуванню масштабів та особливостей участі українських кустарів у виставковій справі.

Ключові слова: сільськогосподарська та промислова виставка, кустарні промисли, виставкова справа, експонування, кустарні вироби.

Постановка проблеми дослідження визначається її актуальністю та недостатньою вивченістю в українській та зарубіжній історіографії. Зокрема визначається тим, що упродовж XIX – початку XX ст.ст. дрібна кустарно-ремісничя промисловість набула широкого розвитку в економіці України, стала масовим явищем і приносила значний прибуток для багатьох дрібних підприємців. Саме в цей час значно розширювалися асортимент кустарних виробів та сировинна база багатьох виробництв, швидко вдосконалювалися їх технологія, змінювалися соціальні функції кустарної промисловості. Одним з основних чинників, що підтверджував позитивну динаміку, темпи, характер, масштаби розвитку дрібної кустарно-ремісничої промисловості була участь українських кустарів у

вітчизняних й світових народногосподарських виставках, які відбувалися упродовж XIX – початку XX ст.

Дослідження обраної проблеми також диктується необхідністю сучасного переосмислення багатьох суттєвих аспектів історичного розвитку української кустарно-ремісної промисловості більш об'єктивного визначення її місця в соціально-економічних процесах, що відбувалися в Україні.

Аналіз актуальних досліджень з історії вітчизняних та світових народногосподарських виставок XIX – початку XX ст. та участі в них українських кустарів свідчить про те, що ця проблема залишається однією із маловідомих науковому загалу сторінок в історії України. Лише частково це питання висвітлюється в окремих монографіях та статтях О. Алова [1], Б. Бутник-Сіверського [3], І. Белоконського [4], Є. Емельянова [10], М. Костриці [12], В. Ханко [27] та інших дослідників. У них зібраний та узагальнений певний фактичний матеріал, який дозволяє оцінити деякі сторінки історії участі українських кустарів у вітчизняних й світових народногосподарських виставках, які відбувалися упродовж XIX – початку XX ст. Проте зафіксований фактичний матеріал недостатньо висвітлює окреслену проблему, оскільки він до цього часу подавався, загалом, фрагментарно.

Мета статті визначається актуальністю обраної проблеми та її недостатньою науковою розробкою попередниками.

Саме тому в цій статті висувається завдання дослідити масштаби та проаналізувати особливості участі українських кустарів у вітчизняних та світових народногосподарських виставках, які відбувалися упродовж XIX – початку XX ст., довести те, що експонування українських кустарних виробів було важливим показником модернізації національної дрібної промисловості.

У соціально-економічну історію Наддніпрянської України XIX – початок XX ст. ввійшло як період зародження та широкого розвитку дрібної кустарно-ремісної промисловості, коли вона задовольняла різноманітними видами виробів значну частину українського населення. Одним з важливих показників цього процесу була активна участь українських кустарів у вітчизняних й світових народногосподарських виставках. У Російській імперії поширення сільськогосподарських, промислових, кустарних і різних спеціалізованих виставок, викликане до життя розвитком капіталізму, бере початок в основному в 20–30 роках XIX ст.

Перша публічна виставка вітчизняних мануфактурних виробів відбулася у 1829 році в С.-Петербурзі. Вона розмістилася у спеціально побудованому для цієї мети експозиційній будинку на Василевському острові. Тут же пізніше проходили всеросійські мануфактурні виставки 1833, 1839, 1849 і 1861 рр. Плануванням і організацією цих оглядів російського народного господарства займався департамент мануфактур і внутрішньої торгівлі міністерства фінансів, що шляхом виставок прагнуло ознайомити громадськість із успіхами вітчизняної фабрично-заводської й кустарної промисловості, перемогти існуючі в той час забобони, про істотні переваги іноземних товарів. Різні відмінності й нагороди, якими міністерство фінансів стало нагороджувати експонентів, покликані були збудити дух змагання між різними виробниками й заохотити їх до подальшого вдосконалення своїх виробів.

Розвиток у Російській імперії виставкової справи вимагав розробки механізмів державного регулювання. У зв'язку із цим 25 серпня 1836 р. опублікований імператорський указ, яким дозволялося проведення в губернських містах виставок промислових і кустарних виробів й вперше визначалися основні правила для подібних народногосподарських оглядів. Указ 1836 р. став першим державним документом, у якому був юридично закріплений порядок організації й проведення господарських виставок у Російській імперії, у якому підкреслювалася необхідність участі в подібних виставках кустарів всіх професій. Організація всіх наступних всеросійських, губернських і місцевих виставок проходила вже з посиланням на правила 1836 р., а міністерство внутрішніх справ розіслало губернаторам, у тому числі й губернаторам українських губерній, рекомендації щодо проведення виставок [13, с. 49].

Промислові виставки влаштовувалися поки нерегулярно й не завжди мали спеціальні кустарні відділи, але були різноманітні за змістом й залучали значну кількість експонентів і відвідувачів. Незабаром після Першої мануфактурної виставки в Петербурзі у 1829 р., були проведені промислові виставки в інших містах. Перша Московська мануфактурна виставка була організована в 1831 р. і вразила сучасників довгошерстими покривалами й багатьма іншими експонатами, привезеними з України. Наступні виставки проходили у Москві в 1835 і 1843 роках, у Петербурзі в 1833 і 1839 роках і Варшаві в 1841 і 1845 роках. Подальший розвиток промисловості й всеросійського ринку викликав необхідність організації всеросійських промислових виставок. Перша успішно пройшла в Петербурзі у 1849 р. Потім через кожні чотири роки вони влаштовувалися у Москві, Петербурзі й Варшаві. Різноманітні вироби й знаряддя праці українських

кустарів були широко представлені вже на виставці сільських виробів 1850 р. в Санкт-Петербурзі [13, с. 112].

Після скасування кріпосного права в 1861 р., із зростанням промисловості й розширенням внутрішнього ринку, всеросійські промислові виставки влаштовувалися рідше, ніж у дореформений період, але стали різноманітніше й залучали набагато більше експонентів і відвідувачів. На промислових виставках, що відбулися в Петербурзі в 1870 р. й в Москві в 1882 р., поряд з металообробкою, машинобудуванням, металургією, виробництвом текстильних виробів та іншими галузями індустріальної промисловості, також широко були представлені кустарні промисли. Перша в Україні регіональна сільськогосподарську виставка з кустарним відділом була організована в 1834 р. в Одесі з ініціативи міністерства державного майна. В 1835 р. міністерство державного майна знову організувало в Одесі сільськогосподарську виставку. У наступні роки були проведені ще кілька міських і сільських виставок у ряді українських губерній. Успіх цих перших оглядів української економіки перевершив усі очікування. Вони поклали початок виділенню кустарних експозицій в складову частину сільськогосподарських й господарських виставок й в самостійний тип виставок [13, с.16].

Ця ініціатива більш активного залучення численних кустарних виробників до виставочної діяльності була підтримана урядом. На підставі урядових постанов від 9 грудня 1842 р. та 23 березня 1845 р. міністерство державного майна почало заснувати регіональні виставки. Імператорськими указами пропонувалося "виставки сільських виробів засновувати в тих місцях, де стан сільського господарства того вимагає; керівництво виставками доручати особливому тимчасовому комітету; до участі в виставці допускати всі стани; на витрати кожної виставки асигнувати по 1000 рублів сріблом із сум Міністерства державного майна; за подання кращих виробів видавати по визначенню комітету виставки: медалі, грошові премії й похвальні аркуші" [6, арк. 32–34].

У січні 1849 р. набув чинності указ, згідно з яким, на усі сільськогосподарські виставки обов'язково допускалися місцеві фабричні й кустарно-ремісничі вироби. Експонати на виставки добиралися згідно "Правил для виставок сільських виробів". У європейській частині Російської імперії міністерство державного майна створило в 1849 р. шість округів для регулярного проведення тут сільськогосподарських виставок. Територію Наддніпрянської України було розподілено між трьома округами. До першої ввійшли Катеринославська, Таврійська, Херсонська губернії, Бессарабія та суміжні регіони Поділля, до другої – Чернігівська, Київська, Полтавська та Харківська губернії, до третьої – Подільська та Волинська губернії. Згідно правил, організатори виставки були зобов'язані подавати звіти про результати її проведення не лише в міністерство, але й публікувати у місцевих органах друку [3, с. 66]. Упродовж 1843–1849 рр. за розпорядженням російського уряду було організовано вже 23 губернських і окружних господарських оглядів у різних частинах імперії, у тому числі й в Україні. На них експонувалося більше 14 тис. різних предметів, взяло участь 5802 експонентів, з яких 1918 були заохочені різними нагородами. Згідно з даними міністерства державного майна, серед окружних кустарних виставок, що пройшли упродовж 40–50-х років XIX ст. в Україні, активна участь кустарів-експонентів відмічалася на виставці у Катеринославі (1845 р.), Ромнах (1846, 1847, 1848 рр.), Єлисаветграді (1848 р.), Харкові (1849, 1852, 1854, 1859 рр.), Кролевеці (1850 р.), Полтаві (1853 р.) та Херсоні (1853) та Києві (1857 р.) [3, с. 65].

На Роменській виставці 1846 р. експонувались вироби кустарів з Полтавщини, Чернігівщини, Курщини, Київщини та Харківщини, завдяки чому виникали контакти між народними майстрами суміжних губерній, що творчо їх збагачувало. Зокрема у Роменській виставці 1846 р. брало участь 518 кустарів, які експонувалися вишивані рушники, хустки, скатертини, серветки. Особливо красиві були вишивані рушники кустарок Юліхіної та Казаченкової, що приїхали з Хорольського повіту. Ткані вироби з шерсті відзначалися багатством асортименту. Найкращий килим належав козацці Зінківського повіту О. Гармашовій, а шерстяне рядно з візерунками – кустарю М. Кусайковій з Кролевецького повіту Чернігівської губернії [3, с. 66].

Найбільшим успіхом виділялася "виставка сільськогосподарських виробів", що проходила упродовж 14–28 вересня 1850 р. у м. Кролевець Чернігівської губернії. У царському наказі про відкриття виставки вказувалось, що "на основі Височайшого веління 19 березня 1845 р. для заохочення і удосконалення сільського господарства і різноманітних його галузей, а також селянських ремесел в губерніях: Чернігівській, Полтавській, Київській, Харківській і Курській в 1850 р. відкривається м. Кролевець виставка сільських виробів" [9, арк. 34]. На виставці була представлена значна кількість виробів українських кустарів: землеробське знаряддя праці, оброблена конопель і лен, мита і немита шерсть, самоткані полотна, мотузки, сукно, столярні вироби, вази, колеса, санки, відра, сундуки і багато іншого [9, арк. 35].

Кролевецька окружна виставка виступала як діючий регулятор ролі кустарної промисловості в культурі України, насамперед у Чернігівській, Полтавській, Харківській і Київській губерніях. Дрібні

підприємці одержували право на зображення державного герба на своїх вивісках і виробих, їм вручали ордени, спеціальні медалі виставок, значні грошові премії, похвальні аркуші. Всього за результатами виставки кустарі були нагороджені: 1 золотою медаллю, 2 великими срібними, 4 срібними малими, а також грошовими преміями. Усі ці медалі і премії кустарям видавали разом зі свідоцтвами установленної форми, які були підписані головою і членами організаційного комітету виставки. Після закінчення виставки, частина своїх товарів, які експонувались на виставці, кустарі передали "на загальну користь" в місцевий музей, а частину продали відвідувачам виставки [9, арк. 35].

Упродовж досліджуваного періоду усі народногосподарські виставки, на яких українським кустарям вдавалося експонувати свої вироби, за своїм характером і змістом традиційно ділилися на кілька типів: кустарні відділи вхідні як складові частини в багатогалузеві народногосподарські виставки (сільськогосподарські, промислово-художні й ін.); загальні промислово-кустарні й кустарні виставки; спеціальні кустарні виставки. Розрізнялися виставки за участю українських кустарів і за своїми масштабами: всесвітні, міжнародні, всеросійські, обласні або регіональні, у яких брали участь представники декількох губерній, губернські й більше дрібного рівня – повітові, волосні, сільські. Перша Петербурзька мануфактурна виставка 1850 р., безсумнівно, являлася однією з найбільших політичних, економічних і культурно-просвітніх заходів середини XIX ст. у Російській імперії. Серед її експонатів важливе місце займали вироби українських кустарів "крім усього іншого тут були представлені кустарні сільськогосподарські знаряддя праці: плуги, сохи, борони, віялки, сапи, коси, серпи, сокири, маслоробки, м'ялиці й тіпалки, самопрядки, ткацькі верстати", а також моделі кустарних майстерень, кузень, млинів та ін. У результаті виставка 1850 р. заклала фундамент розвитку кустарно-ремісничої виставочної справи не тільки в Росії, але й в Україні, а також визначила правову й організаційну основу проведення всіх наступних виставок [6, арк. 14–15; 9, арк. 15–26].

Організатори перших виставок, що проходили у великих містах розраховували на відвідувачів певного класу – підприємців середнього й високого достатку. У 1851 р. прийняла своїх перших відвідувачів Перша всесвітня промислова виставка в Лондоні. У 1855 р. відбулася Друга всесвітня виставка в Парижі. Третя всесвітня промислова виставка відкрилася також у Лондоні в 1862 р. Якщо Паризька виставка 1855 р. не залишила помітного сліду в історії українського кустарництва, то в обох лондонських виставках Російська імперія, у тому числі й представники її українських губерній брала активну участь. Вони часто привозили у Лондон художні й інші вироби кустарів і експонували їх як приклад працьовитості й таланту українського народу. Із самого початку виникнення ідеї проведення Першої всесвітньої промислової виставки у 1851 р. у Лондоні російський уряд ставився до неї як до найважливішої, неабиякої події. Уже в травні 1850 р. розпорядження про підготовку до виставки і відбір експонатів отримав Чернігівський, Полтавський і Харківський генерал-губернатор С. Кокошкін [28, арк. 1].

Перша всесвітня виставка почала роботу 1 травня 1851 р. і тривала п'ять із половиною місяців. У ній взяло участь кілька десятків країн. Грандіозна експозиція складалася з чотирьох відділів: сировина, машини, готові товари й прикладне мистецтво. Російську імперію представляли кілька сотень підприємців, фірм, а також суспільних діячів, які й привозили в Лондон українські етнографічні предмети й вироби українських кустарів. Велике враження відвідувачів привернули традиційні українські землеробські знаряддя, зразки українських глин і вироби з неї, виготовлені у кустарних майстернях різні сорти олії, смоли, скипидару, дьогтю, поташу й багато інших товарів привезених з України [9, арк. 1–13].

Близький успіх слобожанських рушників вишитих шовками, привезених на Паризьку всесвітню виставку 1867 р. графинею В. Капніст сприяв процвітанню цього промислу, особливо у Лебединському й інших повітах Харківської губернії завдяки різко зрослому попиту на національний український текстиль серед своїх же співвітчизників. Саме на всесвітніх виставках уперше відбулося широке знайомство світу із самотутньою українським образотворчим і декоративно-прикладним мистецтвом, оригінальними предметами кустарного виробництва, що значно сприяло зміцненню престижу України за кордоном. Участь українських кустарів на цих виставках зміцнювало торговельні зв'язки з іноземними партнерами, сприяло виникненню тісних культурних зв'язків і спільних проектів [25, с. 98].

На початку 60-х років XIX ст. міністерством державного майна заплановано проведення в Україні 11 губернських господарських виставок з кустарними відділами. У 1862 р. українські кустарі експонували свої вироби на сільськогосподарських виставках у Катеринославській і Київській губ., в 1863 р. – у Таврійській, Полтавській й Волинській губерніях, 1864 р. – у Бессарабській області і Харківській губернії, в 1865 р. – у Херсонській й Чернігівській губерніях, в 1866 р. – в Катеринославській і Подільській губерніях. Основною метою цих виставок було поширення серед кустарів нових технологій, передового вітчизняного й закордонного досвіду, наукових знань. Крім

того, виставки служили місцем укладення угод між кустарями й споживачами їх товарів, вивчення попиту на різні види продукції кустарної промисловості, а також на інструменти, устаткування й матеріали, необхідні для їхнього виробництва [6, арк. 122].

Всеросійська етнографічна виставка 1867 р. у Москві, організована зусиллями "Товариства аматорів природознавства, антропології й етнографії" мала широкий суспільний і науковий резонанс. Після закриття виставки багата колекція кустарних виробів із Чернігівської губернії була закуплена Московським публічним Румянцевським музеєм й стала складовою частиною його етнографічної колекції, а в 1869 р. – етнографічного відділу Румянцевського музею [2, арк. 2–6]. У 1875 р. земством Одеського повіту була проведена сільськогосподарська виставка в Одесі, на якій представлено самостійний кустарний відділ. Особливим успіхом користувалися експозиції, що демонструвалися успіхи кустарної промисловості Одеського й сусідніх повітів Херсонської губернії. Найбільшим успіхом у відвідувачів виставки користувалися вироби кустаря Красновського – очеретові меблі та інші оригінальні вироби із очерету [15, с. 24–25].

У 1884 р. імператорське товариство сільського господарства Південної Росії звернулося до міністерства державного майна із проханням про проведення в Одесі нової сільськогосподарської виставки з кустарним відділом. Одеська міська управа, на своєму засіданні 13 березня 1884 р., вирішило виділити оргкомітету 500 крб. на організацію виставки й 1500 крб. на нагородження її учасників". Одеська сільськогосподарська і художньо-промислова виставка проходила з 8 вересня по 1 жовтня 1884 р. й на ній були представлені вироби кустарів, більшість з яких свідчили про позитивні зміни в українській кустарній промисловості [7, арк. 1, 12, 17, 22].

Одним з важливих українських центрів кустарно-виставочної діяльності стрімко ставав Київ. На Київській виставці 1857 р. було багато кустарних виробів, що експонували селяни Київщини (935 виробів), Полтавщини (237), Чернігівщини (134), Харківщини (27), Волині (56), Поділля (27), а також Курської Московської, Володимирської та Орловської губерній. На виставці було близько 210 художніх речей з шерсті – понад 120 плахт, запасок та різного іншого жіночого одягу, а також до 40 поясів і килимів. Виставка була багата й гончарними виробами, особливо кахлями роменського гончаря К. Чумаченка і керамічним посудом київського гончаря Миненко. Майже всі експонати були розкуплені відвідувачами виставки [3, с. 67].

Повсюдно в Україні постійним явищем стала участь в організації кустарних виставок губернських статистичних комітетів. Прикладом такої тенденції з'явився устрій виставки кустарних виробів у Харкові в 1880 р., що проходила тут одночасно із сільськогосподарською виставкою. Одними з ініціаторів проведення кустарної виставки у Харкові стали заступник голови Харківського губернського статистичного комітету, доктор політичної економії й статистики І. Сокальський та його дружина. У Харківській кустарних виставці 1880 р. брали участь переважно кустарі Харківської губернії. Усього у виставці було 108 кустарів, які представляли 800 різних виробів. Різноманітну керамічну посуду експонували гончарі П. Чумак із Охтирського повіту, О. Келепко, Ф. Яковенко, Ф. Тарасенко, Т. Колісниченко із слободи Нова Водолага Валківського повіту. Керамічну цеглу та інші види керамічних виробів найвищої якості експонував Є. Кулініченко із Нової Водолаги. У виставці також взяв участь Харківський музей кустарних промислів, який представляв гончарні вироби, зразки глини, піску і фарб, які місцеві кустарі використовували у своєму виробництві [25, с. 97–101].

Всеросійська промислово-художня виставка, що пройшла в Москві в 1882 р. стала черговим оглядом промисловості, у тому числі й кустарної, котрий тривав більше чотирьох місяців. Сучасники відзначали широкий соціальний склад відвідувачів виставки, вважали, що своїми архітектурними формами, спорудженнями, розмірами й всіма пристосуваннями для огляду експонатів й для зручності публіки вона майже ні в чому не поступалася всесвітнім виставкам. В цілому українські кустарі, які взяли активну участь у Всеросійській промислово-художній виставці 1882 р. продемонстрували значний прогрес у всіх галузях дрібного промислового виробництва, що відбувся за останні роки в Україні. Від Полтавської губернії на виставці були представлені вироби з рогу, рушники заткані червоними орлами. Бронзовою медаллю було нагороджено відомого в Україні кустаря Ф. Падалку, який гончарював в слободі Мижирич Харківської губернії. Це було ще одним доказом загальнодержавного авторитету й популярності виробів української кустарної промисловості [27, с. 66; 26, с. 282].

З кінця XIX ст. всеросійські народногосподарські виставки все частіше стали проводитися на території України, де вони ставали багатогалузевими заходами. В 1896 р. був підписаний імператорський указ про проведення Всеросійської виставки в Харкові, затверджені положення про виставку й склад організаційного комітету [24, с. 544, 549, 601, 602]. Найважливішим тематичним розділом виставки стала українська кустарна промисловість із значною кількістю найрізноманітніших експонатів, що були розміщені у сьомому відділі. Величезну роль у формуванні експозицій цього відділу та залученні до участі у виставці чисельних як кустарів-експонентів, так й

відвідувачів, належала Харківській кустарній комісії, яку очолював І. Сокальський [23, арк. 71–73, 76–77]. Багато хто з українських кустарів, що експонували свої вироби, були нагороджені вищими нагородами виставки. Наприклад, кустаря Ф. Падалку, який гончарював у слободі Мижирич Харківської губернії, було нагороджено срібною медаллю [26, с. 282].

Значний внесок в історію розвитку кустарно-виставочної справи в Україні внесли місцева адміністрація та земство Херсонської губернії. Так, у 1890 р. за ініціативи і на кошти херсонського земства проведена Херсонська земська сільськогосподарська і промислова виставка. Вона проходила на Ярмарковій площі, де виставкові павільйони зайняли площу більше 6 тис. кв. саж. Експонати Херсонської виставки 1890 р. продемонстрували високий рівень економічного розвитку в Україні, в тому числі і суттєвий прогрес в розвитку кустарної промисловості. Так, із с. Нова Одеса привезли шерстяні килими кустарі Є. Альбещенко, М. Альбещенко, І. Дорошенко, Ф. Бринза, Л. Бутенко, О. Дем'яненко, Є. Возняк та ін.; із Єлисаветградського повіту приїхали експонувати свої вироби кустарі Я. Іванов, С. Соколов-Бородин, М. Живкович, П. Кузьменко, В. Лигензевич; із Ананьєвського повіту – Г. Прянін; із Одеського повіту – І. Поришер; із Олександрівського повіту – Д. Горличко, М. Шаповалов, С. Козубенко; із Херсонського повіту – П. Іванов, Г. Коперт, С. Кравець; з Полтавської губернії – С. Скиба, А. Морозов; з Київської губернії – А. Зеле; з Таврійської губернії – Ф. Шкатов, Ф. Гоппе; з Катеринославської губернії – О. Власов. Багато кустарів продемонстрували свою винахідливість, а участь у виставці розглядали як вигідну можливість реклами свого підприємства [16, с. 31–48].

Серед організаторів кустарних виставок в Україні нерідко ставали й різні сільськогосподарські й кустарно-ремісничі навчальні заклади. У Чернігівській губернії упродовж 16–18 вересня 1900 р. пройшла сільськогосподарська і промислово-кустарна виставка при Майновській сільськогосподарській і ремісничій школі. Необхідні для її проведення кошти були виділені Козелецьким повітовим земством (100 крб.) і Міністерством землеробства і державного майна (200 крб.) [13, с. 103–120].

Шістнадцята Всеросійська промислова й художня виставка, що проходила упродовж 28 травня – 1 жовтня 1896 р. у Нижньому Новгороді, була щедро профінансована з державної скарбниці й приватних пожертвувань. Серед українських кустарів, які експонували свої вироби на виставці можна назвати таких чоботарів, як С. Кривич, І. Кривеченко, Ф. Фарин, П. Шпичаков, С. Хворостов, К. Хворостов, Я. Харин, які приїхали в Нижній Новгород за рахунок земства із такого крупного осередку українського чоботарства, як м. Валки Харківської губернії Коваль Г. Сергієнко із м. Суми Харківської губернії експонував найбагатший асортимент кінних підків. Кустар О. Козьменко із с. Гуляй-Поле Зміївського повіту експонував штучні мармурові плити, які широко використовувалися в будівельній справі [22, арк. 1–25].

Одним з вдалим прикладів організації проведення в Україні регіональних кустарних виставок стала сільськогосподарська і кустарна виставка, яку провело Полтавське губернське земство у 1896 р. в м. Кременчук. Сільськогосподарська і кустарно-промислова виставка відбулася упродовж 26 серпня – 15 вересня 1899 р. у м. Ромни Полтавської губернії. Для сучасників Роменська виставка в кустарному відношенні залишила найприємніші спогади і показала, яке серйозне значення може мати участь земств у покращенні місцевих кустарних промислів. У Чернігівській губернії місцеві кустарі зуміли продемонструвати свої високі професійні здібності також на сільськогосподарській виставці-ярмарку, що відбулася 9 жовтня 1897 р. в с. Крапивне Конотопського повіту. Вона була проведена на спільні кошти міністерства землеробства, місцевого земства та приватних спонсорів з числа крупних землевласників повіту. Виставку відвідало 12640 осіб, більш ніж половина з яких безкоштовно. Організатори виставки зробили усе можливе, щоб вона стала справжнім святом української народної творчості. Усього на виставці можна було ознайомитися з 1258 експонатами, що представляли всі галузі господарства Конотопського повіту. У тому числі в кустарному відділі 197 місцевих кустарів експонували 347 різноманітних виробів. Всі ці вироби свідчили не лише про загальний високий рівень розвитку кустарної промисловості в регіоні, але й про якісно нові тенденції в цьому розвитку, про намагання кустарів оперативно реагувати на всі новітні потреби українського населення [10, с. 19–21].

У Волинській губернії подібна регіональна сільськогосподарська та промислово-реміснична виставка пройшла в 1901 р. в м. Бердичеві. Ця виставка дозволила продемонструвати потенційні можливості українських кустарів-товаровиробників, значно посприяла просуванню українських кустарних виробів на внутрішній і зовнішній ринки, впровадженню в кустарні майстерні нових технологій, нових прогресивних інструментів і техніки, зміцненню позитивних тенденцій розвитку різних галузей дрібного промислового виробництва [12, с. 86–87]. Упродовж липня-жовтня 1897 р. пройшла Київська виставка. Після закриття експозиції оголошено, що на ній побували 202268 відвідувачів [5, с. 840]. У 1898 році відбулася чергова Київська сільськогосподарська виставка.

Експозиція виставки складалася із чотирьох відділів: сільськогосподарський, промисловий, кустарно-промисловий і науковий. Свої експонати на виставку привезли більше 1700 експонентів [13, с. 128].

У березні 1902 р. в Санкт-Петербурзі відкрилася перша Всеросійська кустарно-промислова виставка, організована і проведена міністерством землеробства і державного майна й відбувалася під кураторством імператриці Олександри Федорівни. До оргкомітету виставки увійшли такі відомі фахівці кустарної справи, як О. Нарішкін, граф О. Бобринський, Д. Тимирязев, М. Боткін, Д. Семенів, М. Пономарьов, Є. Максимов, К. Ніколаєвський, П. Курлов, а його головою став член Державної Ради П. Семенов. Держава не поскупилися й виділила більш ніж 60 тис. крб., на які оргкомітетом і співробітниками відділу сільської економії і сільськогосподарської статистики міністерства пророблена досить значна робота. Значну кількість зведених з усієї країни експонатів було розділена на три тематичних груп і розміщено у відремонтованому Таврійському палаці [20, арк. 9–10].

В українських губерніях збір експонатів для виставки проводився місцевими адміністративною владою, земствами, кустарними комітетами та іншими громадськими організаціями й окремими меценатами кустарного руху. Заявки на участь у виставці були подані до 1 листопада 1901 р. у відділ сільської економії і сільськогосподарської статистики як від окремих кустарів, так і від багатьох земських управ, наприклад від Полтавської, Харківської, Чернігівської, від губернських і повітових кустарних комітетів, учбових майстерень, кустарно-ремісничих шкіл тощо. Після закінчення виставки кустарі могли продати усі вироби, які вони експонували. Всеросійська кустарна виставка перетворилася в справжнє свято народної праці й мистецтва. Майже чотири тисячі учасників з 56 губерній і областей Російської імперії представили свої вироби на цьому огляді народної творчості. Одночасно з виставкою проходив Перший з'їзд діячів кустарної промисловості, на якому було вирішено, що подібні спеціалізовані кустарні виставки уряд проводитиме приблизно кожні десять років. Серед українських експонатів особливий інтерес у відвідувачів виставки викликали вироби подільських вишивальниць з с. Клембівка, з переважно волосько-українським населенням, і с. Ялянець, з переважно грецьким населенням. Після показу на виставці клембовські та ялянецькі вишивальниці отримали багато замовлень, а їх вироби почали закуповуватися навіть за кордоном – в Англії, Німеччині та Данії. Промисел значно розширився, лише до 1916 р. в с. Клембівка і Ялянець Ямпольського повіту товарною вишивкою було зайнято 908 кустарок, що складало 9,2 % усього населення цих сіл [21, арк. 40–43].

Всеросійська кустарна виставка 1902 р. мала широкий резонанс у пресі. Так, наприклад, бронзовими медалями були нагороджені кустарі В. Шелудко, Т. Колескин, С. Тарасенко, які представляли кустарництво Нової Водолаги – найкрупнішого кустарного осередку Валківського повіту Харківської губ. Бронзовими медалями була також оцінена праця кустарів Лебединського повіту Харківської губернії [29, арк. 32–33].

Свідченням визнання Одеси великим торгово-промисловим, науковим і культурним центром не лише України, а й всієї Російської імперії стала Всеросійська фабрично-заводська, художньо-промислова й сільськогосподарська виставка, що проходила в Одесі в районі Олександрівського парку упродовж 15 травня – 1 жовтня 1910 р. Ініціаторами проведення виставки стали Одеське відділення Російського технічне товариства й імператорське товариство сільського господарства Південної Росії [30, арк. 6–8].

З метою залучення в країну іноземних інвестицій, для участі у виставці були запрошені представники промислових підприємств Європи й Америки. На виставці було 1400 учасників, 450 з яких представляли українські губернії, 57 – Москву, 52 – Петербург, а 73 – різні іноземні фірми. Таким чином, одеська виставка мала й міжнародне значення. З 17 виставочних відділів, які працювали на виставці, 15 відділ повністю призначався для демонстрації виробів української кустарної промисловості. Тут була представлена значна кількість експонатів, які наглядно характеризували основні напрями розвитку кустарної промисловості Південної України і особливо Одеського і сусідніх повітів. Серед експонатів переважали вироби кустарів-деревообробників (меблі, вази, колоністські фургони, двоколісні гарби, колеса, землеробський реманент, вулики тощо), вироби з овечої шерсті (килими, сукно, одяг тощо), різні вироби ковалів (замки, цвяхи, якорі, ланцюги, рибальські крючки тощо), вироби гончарів, каменотесів, чинбарів, чоботарів і багато інших цікавих експонатів [31, арк. 30–32].

Утвердження оригінальності народної культури нерозривно пов'язане з участю українських кустарів на міжнародних виставках. До початку ХХ ст. вироби українських кустарів все частіше з'явилися на виставках, що проходили у європейських країнах. Майже щороку Російська імперія успішно проводила виставки за кордоном, зокрема, виставки кустарних виробів. Причому вироби українських кустарів завжди користувалися особливим незмінним успіхом у європейській публіки. При цьому, починаючи вже із Всесвітньої виставки 1851 року в Лондоні українські кустарі одержували високі нагороди міжнародних комісій, включаючи золоті медалі. Особлива увага приділялася

всесвітнім виставкам, що проходили за кордоном, оскільки гідна участь у них було питанням престижу держави. У складі загальноросійських делегацій українська кустарна промисловість була представлена на багатьох міжнародних і всесвітніх виставках в Лондоні, Парижі, Відні, Чикаго, Глазго, Турині, Единбурзі. Наприклад, на виставці промисловості, сільського господарства і мистецтв у Копенгагені (1888 р.) [32, арк. 1–59].

В 1889 р. була влаштована постійна виставка зразків російської та української кустарної промисловості в Бухаресті. В 1904 р. з ініціативи Московського земства був відкритий склад-музей зразків російської та української кустарної промисловості в Парижі. Узимку 1900–1901 року в Санкт-Петербурзі була організована Міжнародна виставка кераміки з кустарним відділом, на якій українські гончарі продемонстрували нове віяння в гончарному виробництві [14, с. 11–12].

Блискучий успіх приніс українським народним майстрам кустарний відділ Російської імперії на Паризькій всесвітній виставці 1900 р., що тривала з 15 квітня по 12 листопада. За сім місяців виставку відвідали більше 50 млн осіб, що є рекордною цифрою й донині. На участь у виставці російський уряд витратив близько 6 млн крб. У роботі виставки брав активну участь Д. Менделєєв, що був віце-президентом Міжнародного журі. Комісія з устрою російського відділу виставки, яку очолював В. Ковалевський, відібрала для відправки у Париж 2400 експонатів, серед яких було 170 експонатів для кустарного відділу [33, арк. 1–33].

Отже, у XIX – на початку XX ст. публічні народногосподарські виставки зайняли важливе місце в економічному й культурному житті Наддніпрянської України. Для окремих українських губерній, повітів, волостей і сіл публічні огляди стану місцевого господарства були важливою подією й впливали позитивно на розвиток сільського господарства, промисловості, торгівлі, технічного і соціального прогресу. Особливу роль вони відіграли в модернізації української кустарної промисловості, популяризації нових технологій, виробничих прийомів, інструментів, верстатів тощо. Участь українських кустарів у вітчизняних й світових народногосподарських виставках стала важливим показником модернізації національної дрібної промисловості.

Список використаних джерел

1. Алов А.А. Кустарное производство сельскохозяйственных орудий и машин / А.А. Алов // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1900. – Т. 6. – С. 1–156.
2. Архів Російського етнографічного музею (СПб) – Ф. 5, оп. 2, спр. 24, арк. 2–6.
3. Бутник-Сіверський Б.С. Українське народне мистецтво на виставках-ярмарках 1840-1850-х років / Б.С. Бутник-Сіверський // Народна творчість та етнографія. – 1981. – № 2. – С. 64–68.
4. Белокопский И.П. Сельскохозяйственный музей Бессарабского губернского земства / И.П. Белокопский // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Издание Черниговской губ. зем. управы. – 1893. – № 2. – С. 40–43.
5. Доклад управы № 8 по ходатайству Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Издание Черниговской губ. зем. управы. – 1898. – № 9. – С. 840.
6. Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 560, арк. 32–34.
7. Державний архів Одеської області, ф. 2, оп. 3, спр. 1159, арк. 1, 12, 17, 22.
8. Державний архів Одеської області, ф. 333.
9. Державний архів Харківської області, ф. 220, оп. 1, спр. 32, арк. 34.
10. Емельянов П. Краткий обзор сельскохозяйственной выставки-ярмарки, устроенной в селе Крапивне Конотопского уезда Черниговской губернии в октябре 1897 года / П. Емельянов // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Издание Черниговской губ. земской управы. – 1898. – № 1. – С. 6–24.
11. Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Издание Черниговской губ. зем. управы. – 1897. – № 7. – С. 41–43.
12. Костриця М.Ю. Сільськогосподарська і промислово-ремісничка виставка 1901р. в Бердичеві / М.Ю. Костриця // Бердичівська земля в контексті історії України: Науковий збірник Велика Волинь: Праці житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині / Відп. редактор М.Ю. Костриця. – Т.19. – Житомир: МАК, 1998. – С. 86–87.
13. Кустарная промышленность и ее нужды. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1899. – 142 с.
14. Международная выставка керамики в С.-Петербурге // Технолог. – 1901. – № 2. – С. 11–12.
15. Отчет сельскохозяйственной выставки земства Одесского уезда в сентябре 1875 года. – Одесса: Тип. Л. Нитче, 1876. – 54 с.
16. Путеводитель по Херсонской сельскохозяйственной и промышленной выставке 1890 г. в Херсоне. – Одесса: Тип. Одесский листок, 1890. – 48 с.
17. Правила об участии экспонентов на Всероссийской промышленной и художественной выставке 1896 года в Нижнем Новгороде // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Издание Черниговской губ. земской управы. – 1895. – № 4–5. – С. 5–9.
18. Письмо черниговского губернатора от 28 января 1896 года за № 1129 на имя председателя собрания по вопросу об устройстве в Чернигове сельскохозяйственной выставки в 1897 году // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Издание Черниговской губ. земской управы. – 1897. – № 5–6. – С. 929–930.
19. Русский кустарь и его промысел // Правительственный вестник. – № 8. – 11 января 1914.
20. Російський державний історичний архів (С.-Пб), ф. 398, оп. 60, спр. 80, арк. 9–10.
21. Російський державний історичний архів (С.-Пб), ф. 400, оп. 1, спр. 158, арк. 40–43.
22. Російський державний історичний архів (С.-Пб), ф. 401, оп. 1, спр. 63, арк. 1–25.
23. Російський державний історичний архів (С.-Пб), ф. 1331, оп. 1, спр. 23, арк. 71–73, 76–77.
24. Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. – С.-Пб.: Тип. В. Киршбаума, 1887. – Вып. 16. – 251 с.
- 25.

Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. – С.-Пб.: Тип. В. Киршбаума, 1881. – Вып. 7. – 351 с. 26. Указатель Всероссийской кустарно-промышленной выставки, состоящей под Августейшим покровительством ее Императорского Величества государыни императрицы Александры Федоровны, 1902 г. – СПб.: Тип. В.С. Балашев и К^о, 1902. – 523 с. 27. Ханко В.М. Кустарні художні промисли та полтавське земство / В.М. Ханко // Народна творчість та етнографія. – 1990. – № 1. – С. 61–66. 28. Державний архів Харківської області, ф. 220, оп. 1, спр. 32, арк. 1–13. 29. Російський державний історичний архів (С.-Пб), ф. 401, оп. 1, спр. 41, арк. 32–33. 30. Російський державний історичний архів (С.-Пб), ф. 1331, оп. 1, спр. 119, арк. 6–8. 31. Російський державний історичний архів (С.-Пб), ф. 398, оп. 1, спр. 813, арк. 30–32. 32. Російський державний історичний архів (С.-Пб), оп. 52, спр. 364, 2 розряд, арк. 1–59. 33. Російський державний історичний архів (С.-Пб), ф. 400, оп. 1, спр. 23, арк. 1–33.

Николай Маслов

УЧАСТИЕ УКРАИНСКИХ КУСТАРЕЙ В СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ И ПРОМЫШЛЕННЫХ ВЫСТАВКАХ XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА

В статье исследуется участие украинских кустарей в народнохозяйственных выставках, которые проходили на протяжении XIX – начала XX века. Основное внимание уделяется уточнению масштабов и особенностей участия украинских кустарей в выставочном деле.

Ключевые слова: сельскохозяйственная и промышленная выставка, кустарные промыслы, выставочное дело, экспонирование, экспонент, кустарные изделия.

Mykola Maslov

PARTICIPATION IN ARTISANAL UKRAINIAN AGRICULTURAL AND INDUSTRIAL EXHIBITIONS XIX – EARLY XX CENTURY

In the article the participation of the Ukrainian handicraftsmen in the national economic exhibitions, which were running during the 19th and in the beginning of the 20th century is examined. The primary attention is paid to the specification of the scales and features of the Ukrainian handicraftsmen's participation in the exhibition business.

Key words: agricultural and industrial exhibition, craft industry, exhibition business, exhibiting, exhibitor, home made goods.

УДК 94(477)

Едуард Зваричук, Діана Толстопятова

ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ПОДІЛЛІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

У статті досліджено економічне становище римо-католицької церкви та спроби його обмеження з боку російської влади. Окрім того, проаналізовано законодавчі акти, що регламентували економічні взаємини Римо-католицької церкви (РКЦ) з російською владою.

Ключові слова: економічне становище, Поділля, Римо-католицька церква, російська влада, законодавство.

В останні роки в Україні приділяється значна увага багатоплановому науковому висвітленню проблем історичного розвитку різних Церков та релігійних громад. Проте, взаємини російського самодержавства та римо-католицького кліру впродовж другої половини XIX – початку XX ст., на жаль, залишаються однією з маловивчених проблем.

Об'єктом дослідження є політика царизму щодо взаємин з РКЦ.

Предметом – тенденції та особливості економічного становища РКЦ.

Мета статті – дослідити економічне становище римо-католицької церкви на Поділлі у другій половині XIX – на початку XX ст.

Окремі аспекти, а саме економічного становища католицького духовенства та політики російської влади, знайшли своє відображення у працях І. Гуржія, Я. Линкова, М. Щербак, Н. Щербак та інших. У вказаних наукових працях, в більшості випадків аналізуються та описуються цивільне польське землеволодіння, визначаються засади національної політики царату та характеризуються репресивні міри влади щодо РКЦ.